

378(082)
Ф79

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ім. М. ДРАГОМАНОВА
ФУНДАЦІЯ ім. ОЛЕГА ОЛЬЖИЧА
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ
МІСЬКИЙ ТА ЖОВТНЕВИЙ РАЙОННИЙ ВІДДІЛИ
НАРОДНОЇ ОСВІТИ м. КРИВОГО РОГУ

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ
СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА
УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

(Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції)

частина I

КИЇВ—КРИВИЙ РІГ

1995 р.

Ж. М. СВІРСЬКА,

Криворізький педінститут

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ У ЗВ'ЯЗКУ З НАБУТТЯМ ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ

Після суцільної нівеляції всього національного нелегко відродити в усій багатогранності систему моральних, естетичних, етичних принципів, які визначають самобутність українців як нації. Наукові дані стверджують, що знання історії рідного народу є центральними, опорними, системоутворюючими в світогляді учнів. Ігнорування споконвічних народних і національних культурно-педагогічних цінностей породжує абстрактне безплідне навчання. Щоб народ (етнос, нація) не зник, — твердив К. Д. Ушинський, — кожне його наступне покоління повинно виховуватись в народному дусі. Власне, справжнє виховання є глибоко національним за суттю, змістом і характером. Адже нація — це насамперед система (сукупність) різноманітних природних (біологічних, психічних), історично зумовлених ознак «тіла, душі і розуму», тобто психології, характеру, інтелекту певної культурно-історичної спільності людей. Закономірно, що різні якості людей залежно від національної приналежності потрібно виховувати не однаковими чи уніфікованими способами, а різним змістом, засобами і методами, які виробилися в кожній нації протягом віків і які є складовою й невід'ємною частиною її самобутньої матеріальної й духовної культури.

Школа повертається до своїх національних витоків, а саме в ній закладаються основи світогляду. Громадянин України повинен бути носієм, знавцем чи прихильником національної культури. За цих умов зростає роль народознавства, художньої літератури у формуванні національної свідомості підростаючого покоління. Учні повинні бути обізнані з традиціями предків, з народними звичаями, обрядами, народною етикою, мораллю. Вивчення народознавства в школі ставить нові завдання і перед учителями-словесниками.

Література формує свідомість особистості, впливаючи на неї багатством образного матеріалу. Національна література нерозривно пов'язана з традиціями національної культури. Це своєрідна пам'ять народу, в якій зафіксовані його культура, загальнонародні та родинні традиції, звичаї, обряди, скарби народнописенної та поетичної творчості. На ґрунті рідної літератури відкриваються учням особливості національного

світосприймання й національного характеру. Художня література відтворює життя певної історичної епохи, вона нерозривно пов'язана з історією держави. Вивчення літератури в школі — це перш за все формування шанобливого ставлення школярів до моральної та духовної спадщини народу.

Переважає більшість словесників позитивно оцінює вплив народознавчого матеріалу на школярів і зазначає, що він є могутнім фактором національного відродження, духовно збагачує дітей, формує їх світоглядні позиції, утверджує національну свідомість. Словесники констатують, що використані на уроках елементи народознавства сприяють поглибленому розумінню школярами закономірностей історичного розвитку літератури, допомагають дітям глибше проїнятися ідеєю твору, збагнути його проблематику, краще запам'ятати сюжетні лінії, зримо побачити героїв. Через художньо-літературній реалії учні збагачують і поглиблюють свої знання про український народ як етнічну одиницю. Стрижневий напрям роботи словесників — відображення генетичних зв'язків літератури з народними звичаями. У молодших підлітків вчителі літератури та народознавства, спираючись на розрізнені і ще неоформлені знання з української фольклористики, етнографії спільними зусиллями пробуджують і формують пізнавальні інтереси до художньо-творчого досвіду рідного народу. У старших класах освітяни створюють умови, щоб знання про ментальність українського народу, про особливості національного характеру і національної психології не були поверховими, а сприяли формуванню у школярів національного світогляду.

Введення матеріалів з народознавства в урок літератури строго підпорядковано засвоєнню програмового матеріалу, Міжпредметні зв'язки не можуть привноситися штучно, а мусять витікати із самого навчального процесу, тому народознавчий матеріал на уроках літератури повинен органічно поєднуватися зі змістом виучуваного. Залежно від теми, вчитель, готуючи конспект уроку з літератури, вивчає можливість використання на ньому елементів народознавства. Словесник націлює учнів поглиблювати знання з народознавства під час вивчення тем, які пов'язані з національною самобутністю українського народу, що відтворюють закономірності народного буття і окреслюють національний характер українця, особливості його світобачення і світосприймання.

Шляхом спостережень, бесід, анкетування нами було зроблена спроба вивчити рівень знань національної культури школярів старших класів середніх шкіл міст Кривого Рогу, Чер-

нівців, Києва, та ряду сільських шкіл Чернівецької та Дніпропетровської областей. При цьому намагалися виявити, чи цікавляться учні історією України, чи є у них бажання покращити знання народних звичаїв, традицій, світогляду, вірувань українців. Питання, включені до анкет, давали змогу з'ясувати ставлення респондентів до процесів національного відродження України в цілому. З-поміж вказаного кола питань була зосереджена увага на з'ясуванні міри сформованості національної свідомості та самосвідомості школярської молоді. На анкету, що стосувалась проблем загальних світоглядних орієнтацій школярів та їх ставлення до процесів відродження України одержані відповіді 567 респондентів. Проаналізуємо зведені статистичні дані, висновки, які мають не лише суто локальне чи регіональне, а й загальне значення для з'ясування багатьох аспектів викладання українознавчих дисциплін у школі.

У половини респондентів, судячи з їхніх відповідей, інтерес до проблеми національного відродження сформувався порівняно недавно і був детермінований розвитком суспільно-політичних подій, а отже, ще не набрав належної сили і міцності усталених переконань. Це рівною мірою стосується школярів різних регіонів України. У 15% респондентів зацікавленість національною проблематикою більш глибока, не носить кон'юктурного характеру, триваліша за часом, оскільки зародилася з дитячих років, під впливом родинного середовища. Ця група респондентів представлена переважно учнями шкіл західного регіону (наприклад, 27,4% опитаних школярів Чернівецької області вважають, що інтерес до рідної землі зародився у них ще з дитинства). Цікаво, що для школярів західного регіону вагомим чинником пробудження національних почуттів є вивчення історії та культури свого народу (до 36% відповідні), тоді як для представників інших регіонів більше значить вплив засобів масової інформації та художньої літератури. Слід зазначити, що стимулююча роль навчальних закладів загалом низька (рангове місце цього чинника восьме серед десяти наведених в анкеті).

Можна констатувати, що учні шкіл, в яких проводилось опитування, становлять 3 групи. До першої з них належать респонденти з досить міцними, усталеними в часі національними переконаннями, до другої — респонденти, інтерес яких до національної проблематики пробудився під тиском подій сучасності. Третя група респондентів перебуває у стані пошуку, її уявлення про національні процеси не чіткі.

Зафіксовано більш позитивне ставлення до народних надбань учнів шкіл Правобережної України у порівнянні з їхні-

ми ровесниками з Лівобережжя та Півдня. Це зумовлено насамперед тим, що на Прикарпатті, Галичині, Буковині в цілому краще ніж в інших регіонах нашої країни збереглися такі важливі компоненти української духовно-національної культури, як самобутність української мови, фольклор, різні види народного мистецтва, релігія, народні звичаї, традиції, свята, обряди, ремесла і промисли, символіки, традиційна українська родина, побут, виховання дітей засобами народної педагогіки тощо.

Ми припускали, що в сучасних умовах національно-духовної цінності більшою мірою зберігаються у селі. Було встановлено, що школярі, які мешкають в сільській місцевості, більше ніж міські діти знайомі з народними традиціями, звичаями тощо, що пов'язано з міцністю родинно-сусідських зв'язків в мікросоціумі. Школярі, що проживають в селі, реально залучені до значної кількості традиційних ритуалів та справ, більшість яких позитивно впливають на духовний світ особистості.

Показово, що учні, які мешкають у місті, гірше орієнтуючись в народних традиціях та звичаях, висловлюють однак більше бажання у дотриманні їх, ніж сільські діти.

На нашу думку, дана обставина викликана тим, що у школярів, які мешкають в місті, розвивається прагнення до національного самозахисту, в той час як сільські підлітки живуть в умовах строго регламентованих великою кількістю звичаїв і ритуалів. Звідси і бажання сільських школярів не дотримуватись деяких традицій та звичаїв.

Формулювання деяких питань анкети передбачало виявлення того, наскільки школярі ознайомлені з роллю обрядової поезії, звичаїв, традицій у духовному житті народу, а також їх ставлення до відродження обрядових жанрів у наш час. Значна частина учнів, що відповідали на запитання, близька до правильного розуміння ролі обрядової поезії. 163 учні (57,4%) відмітили, що «раніше» обрядові пісні мали «духовно-культове значення», «люди прославляли сили природи», «сили богів», «щоб ті принесли їм щастя в дім і урожай», «вберегли від нещастя та недуг». Пишучи про колядки, веснянки, щедрівки, багато учнів охарактеризували їх як атрибути народних святкувань, відзначаючи ігри, радість, що супроводжували обряди. Особливо виділяються ті відповіді (але, на жаль, нечисленні, всього близько 8% від загальної кількості), в яких обрядова поезія пов'язується з народною культурою.

На цьому фоні чітко простежується частина відповідей, які містять неправильне уявлення про значення обрядової поезії. Багато школярів відводять їй часто розважальну роль.

Однією з причин, з якою метою у наш час звертаються до обрядових пісень, учні назвали прагнення зрозуміти побут, звичаї минулого, зберегти народні традиції (130 учнів — 49,1%). В обрядовій поезії «розкривається сенс життя», «це наша історія», «пам'ять», «традиція, яка не повинна вмирати»:

75 школярів (23,6%) вважають, що вивчаючи народознавство, можна «повернути втрачену культуру», «зберегти те мистецтво, яке було колись». Деякі з опитаних виділили естетичний аспект проблеми, визнають вплив звичаїв, обрядів, традицій на духовний світ — «для душі потрібно», «щоб людям жилося краще».

Інші відповіді, не будучи типовими, все ж вносять особливі відтінки в розумінні суті питання: «напевне, це стало модним», «просто — гроші заробляють» (мається на увазі обряд колядування).

За результатами дослідження можна виділити кілька груп з певним рівнем знань національної культури: 1 група — низький рівень знань національної культури (10,8%); 2 — мають певні знання (64%); 3 — мають необхідні знання (25%); 4 — мають глибокі знання 0,2%).

На жаль, саме 4 група, стосовно якої можна говорити про високий рівень знань національної культури, виявилась мінімальною. Але цінним є те, що більшість (86,2%) критично оцінюють свої знання і бажають їх поповнити на уроках літератури та народознавства. Нерідко відомості народознавчого характеру учні отримують лише в позаурочний час, що позначається на глибині знань дітей.

Сучасна етнокультурна ситуація, особливо в містах, далека від тієї, яка сприяла б повноцінному духовному та інтелектуальному відтворенню нації. У східному та південному регіонах України позначилася русифікація, пласт неперехідних цінностей найбільш занедбаний, глибоко вкорінилося неприродне, створене штучно відчуження українців від самих себе. Набуті учнями на уроках літератури та народознавства знання, уміння і навички, на жаль, не закріплюються в щоденній практиці і не знаходять широкого застосування.